

V. Η ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Διὰ τῶν δύο φιλοσόφων ἐδόθη ὁ λυτρωτικὸς χαρακτήρ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἔργον τῆς φιλοσοφίας, τ. ἔ. ἐκάστου φιλοσόφου, μένει ἢ δι' ἀρετῆς τελείωσις αὐτοῦ· ἢ ἀπαλλαγὴ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας, ἀπ' αὐτοῦ τοῦ σώματος ἀκόμη, καὶ ἢ φορὰ πρὸς τὸν Θεόν, τὴν κυρίαν αἰτίαν τῶν πάντων καὶ τὸ ὑψιστον ἀγαθόν. Οἱ μετ' αὐτοὺς φιλόσοφοι δὲν ἔχουν παρὰ νὰ συνεχίσουν ἢ μᾶλλον νὰ ἐμβαθύνουν περισσότερο εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν θιγέντα προβλήματα καὶ νὰ διαφωτίσουν οὕτω τὸν δρόμον τῆς ζωῆς τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ὅπερ ἰδιαίτερος χαρακτηρίζει τὴν μετέπειτα φιλοσοφίαν εἶναι ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρ αὐτῆς. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔφθασεν ἤδη τὸ ἀνώτατον ὄριον τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Ὁ ἀνθρωπος ἐχωρίσθη ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀνεγνώρισεν ἑαυτὸν ὡς πνευματικὸν ὄν, ὡς ἐλευθέραν προσωπικότητα. Τὸ δὲ τέλειον ἐζήτησε καὶ εὔρεν ἐν τῇ ἐπαφῇ καὶ ἐπικοινωνίᾳ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο ἡ μεταγενεστέρα φιλοσοφία λαμβάνει χαρακτῆρα περισσότερο θρησκευτικόν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι καὶ ἡ προηγουμένη φιλοσοφία δὲν ἦτο θρησκευτικὴ. Ἡ ὅλη Ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἄρσις τῆς θρησκείας, ἀλλὰ προσπάθεια κατανοήσεως αὐτῆς. Διαπίστωσις τῆς ἀτελείας τῆς ὑπαρχούσης τότε θρησκείας καὶ ζήτησις τῆς ἀληθοῦς τοιαύτης. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι δὲν κατήργησαν τὴν θρησκείαν ἀλλὰ ἐδημιούργησαν πνευματικὴν τοιαύτην⁽¹⁾. Μόνον κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐντατικῆς ἐρεῦνης τοῦ νοῦ (εἴτε ὡς τι σύνολον λαμβανομένης τῆς φιλοσοφίας εἴτε καὶ ὡς σύστημα ἐνὸς φιλοσόφου) εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθοῦν σκιαί τινες ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν τῶν φιλοσόφων πεποιθήσιν. Ὁ ἀνθρωπος εἶναι φύσει θρησκευτικὸν ὄν. Ἐλκεται φύσει πρὸς τὸν Θεόν αὐτοῦ, διότι μόνον ἐκεῖ συναντᾷ καὶ γνωρίζει ἑαυτὸν. Ζητεῖ ὅμως πολλάκις νὰ συλλάβῃ καὶ διὰ τοῦ νοῦ ὅ,τι διὰ τῆς καρδίας αἰσθάνεται. Ὁ δρόμος τότε εἶναι τραχὺς. Ὅσον ὅμως τραχὺς εἶναι διὰ τὴν κατὰ τὴν ἐρευναν διαρκῆ ἐναλλαγὴν ἐλπίδος καὶ ἀπογοητεύσεως τόσον «ἡδιστον εἶναι ἡ θεωρία» τοῦ θείου, ὡς τὸ κορύφωμα τῆς συνεχοῦς αὐτῆς μέχρι τέλους ζητήσεως. Ὅταν εἰς τὸ τέλος πεισθῶμεν ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ἐγκεῖται εἰς τὰ φαινόμενα, τότε παρα-

1. E. Rodhe *Psyche* (Ausgewält und eingeleitet von H. Eckstein, Leipzig) σ. XXVII.

διδόμεθα τελείως εἰς τὸ θεῖον καὶ ἀφήνομεν αὐτὸ νὰ ἐπιδράσῃ ἐλευθέρως ἐπὶ τῆς τελείως ἀνοιχθείσης πλέον καρδίας μας. Τοῦτο κατῴρθωσε κατ' ἐξοχὴν ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Οὕτω ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις ἐβάδισε τὸν δρόμον χωροῦσα ἀπὸ τοῦ κόσμου πρὸς τὸν Θεόν. Μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἀνθρωπίνη γνώσις ἔφθασεν εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς. Καὶ ὅμως δὲν ἐπέτυχεν νὰ λύσῃ ἀφ' ἑαυτῆς τὰ περιβάλλοντα αὐτὴν προβλήματα. Ἡ κυρία διαπίστωσις, ἣτις ἐγένετο μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι ὅτι ἡ Ἀρχὴ τοῦ Κόσμου, τούτέστιν ἡ Ἀλήθεια, εὑρίσκεται ἔξω τοῦ κόσμου τούτου. Οἱ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην φιλόσοφοι θὰ χωρήσουν ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς τῆς πρώτης αἰτίας, διὰ νὰ συλλάβουν τὴν ὠριότητα τοῦ κόσμου καὶ φωτίσουν τὰ σκοτεινὰ προβλήματα αὐτοῦ.

Η ΣΤΩΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Μετὰ τοὺς Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη καὶ παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀμέσους μαθητὰς καὶ συνεχιστὰς τοῦ ἔργου αὐτῶν, παρουσιάζεται ὡς ἰδιαιτέρον φιλοσοφικὸν σύστημα ἡ στωικὴ φιλοσοφία, καίτοι καὶ αὐτὴ κατ' οὐσίαν παραλαμβάνει τὴν διδασκαλίαν τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων, ἦν καὶ συνεχίζει. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία δὲν ἀνήκει εἰς ὠρισμένον τινὰ διδάσκαλον, ἀλλὰ εἰς πολλοὺς τοιούτους ἀκολουθοῦντας τὴν αὐτὴν κεντρικὴν γραμμὴν ἐρεῦνης, ἀπὸ τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς Ζήνωνος μέχρι τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (336 π. Χ.—180 μ. Χ.).

Κυρία βᾶσις αὐτῶν καθὼς καὶ ὅλων τῶν λοιπῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις. Τὰ διαφέροντα τῆς στωικῆς φιλοσοφίας εἶναι μᾶλλον πρακτικὰ καὶ ἠθικὰ παρά μεταφυσικὰ. Στρέφεται κυρίως εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ λαμβάνει χαρακτήρα λαϊκόν. Χάρις εἰς τὸν λαϊκώτερον χαρακτήρα αὐτῆς ἡ στωικὴ φιλοσοφία κατῴρθωσεν, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς δύο πρὸ καὶ μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, νὰ ἐπιβληθῇ εἰς ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας καὶ καθ' ὅλον τὸ μέγα Ἑλληνορρωμαϊκὸν Κράτος. Ἐπέδρασε δὲ οὐκ ὀλίγον εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης, ἰδίᾳ τὸν Παῦλον καὶ Ἰωάννην. Ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ εἰς τοὺς πρώτους ἀπολογητὰς καὶ Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Λόγος. Ἡ μέχρι αὐτῶν φιλοσοφία μετὰ πολλὰς ἀμφιταλαντεύσεις ἔφθασεν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα: Ὁ κόσμος εἶναι διφυής. Ἰδέα—Φαινόμενον, Μορφή—Ὑλη, Ποιοῦν—Πάσχον. Τὸν σύνθετον καὶ πάντοτε ἀτελεῖ καθ' ἑαυτὸν αἰσθητὸν κόσμον, φέρει εἰς τὸ εἶναι καὶ διατηρεῖ εἰς τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν ἁρμονίαν ὁ Θεός, τὸ ὕψιστον ἀγαθόν, ἡ πρώτη τῶν πάντων αἰτία ἔξω παντὸς ὑλικοῦ καὶ συνθέτου ὄντος εὑρισκόμενος ἐν ἀπολύτῳ τελειότητι, ἀπόλυτος νοῦς, τὸ ἀνώτατον ὀρεκτόν, τὸ πρῶτον κινουῦν

ἀκίνητον. Συνεχίζοντες τώρα οἱ στωικοὶ προσπαθοῦν νὰ πληρώσουν τὰ κενὰ ποὺ ἄφησαν οἱ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης καὶ νὰ ἐμβαθύνουν καὶ διαφωτίσουν κυρίως τὸν μυστηριώδη τρόπον τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ἀπολύτου Νοῦ ἐπὶ τοῦ πεπερασμένου κόσμου.

Εἰδικώτερον θὰ ζητήσουν νὰ συλλάβουν τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς τὸν γενικὸν τοιοῦτον, καθ' ὅσον καὶ δι' αὐτοὺς ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέλημα τῆς φιλοσοφίας. Τὸ πῶς τῆς σχέσεως ταύτης κατὰ τὴν ἐσωτάτην αὐτῆς μαρφήν καὶ ὑφήν θὰ μείνη καὶ εἰς αὐτοὺς λογικῶς ἀναπόδεικτον.

Τὸ θεῖον, ὡς αἰτία τοῦ παντός, παρὰ τῆ Στοᾶ λαμβάνει κυρίως τὸ ὄνομα Λόγος. Τὴν πρώτην του ἀρχὴν ἔχει ὁ ὅρος παρ' Ἡρακλείτῳ, οὐχὶ ὅμως ἀσχέτως πρὸς τὸν νοῦν τῶν λοιπῶν προκατόχων αὐτῶν φιλοσόφων. Ἡ ἔλλογος τάξις ἐν τῷ σύμπαντι ἀποκαλύπτει εἰς τὸν στωικὸν φιλόσοφον τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς ἀνωτάτου τελείου ὄντος, ὅπερ εἶναι ἡ ζωοποιὸς ψυχὴ τοῦ παντός. Μία διὰ πάντων διήκουσα δύναμις, ἡ τὸν κόσμον διακοσμοῦσα καὶ κυβερνώσα πρόνοια. Ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους παραλαμβάνεται ὁ Λόγος, ὡς ὁ νοῦς τοῦ παντός. Ὑπὸ δὲ τοῦ Ἡρακλείτου βοηθοῦνται οἱ στωικοὶ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ τελευταίου προφανῶς ὀρμώμενοι ἢ καὶ ἐξ ἰδίας πεποιεθήσεως εἰς τὴν ὕπαρξιν ἀναλογίας μεταξὺ μακροκόσμου καὶ μικροκόσμου, σύμπαντος καὶ ἀνθρώπου, συλλαμβάνουν τὸν ἔξωθεν κινουῦντα τὰ πάντα καθ' ἑαυτὸν ἀκίνητον νοῦν, ὡς τὸν ἐντὸς τοῦ κινουμένου κόσμου ὑπάρχοντα, τὰ πάντα παράγοντα καὶ τὰ πάντα κυβερνῶντα θεῖον λόγον. Ὅπως ἡ ψυχὴ ἐντὸς τοῦ σώματος οὔσα κυβερνᾷ καὶ συγκρατεῖ αὐτὸ εἰς τὸ εἶναι, οὕτω καὶ ὁ λόγος τοῦ παντός εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ συγκρατεῖ αὐτὸν εἰς τὸ εἶναι καὶ τὴν ἁρμονίαν. Οὕτω ἔχομεν τὴν πρώτην αἰτίαν τῆς γενέσεως, κινήσεως καὶ συγκρατήσεως τοῦ κόσμου ἐσωτερικὴν. Διὰ τῆς θεωρίας αὐτῆς ζητοῦν νὰ πληρώσουν τὸ κενὸν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις δεχθεὶς τὸ Πρῶτον Κινουῦν ἔξω τοῦ κόσμου δὲν ἀπέφυγε τὸν δυαδισμόν. Ποτὲ ὅμως δὲν θὰ ζητήσουν οἱ φιλόσοφοι καὶ λογικὰς περὶ τούτου ἀποδείξεις οὐδὲ θὰ πολεμήσουν ποτὲ παρρησία τὸ ἐξωκόσμιον καὶ ὑπερκόσμιον τοῦ Λόγου.

Ὁ νοῦς λοιπὸν γίνεται ἐνταῦθα θεῖος λόγος, λόγος τοῦ Διός, Λόγος, Θεὸς καὶ εἰμαρμένη, ἀκόμη κοινὸς νόμος καὶ τόνος συνεκτικός. Ἀναλόγως τῆς ἐνεργείας, τὴν ὁποῖαν ἐνεργεῖ ἐν τῷ κόσμῳ, λαμβάνει καὶ ἐν ἰδιαιτέρον ὄνομα «ποῦ μὲν ψυχὴν ποῦ δὲ νοῦν». Λόγος καλεῖται ὅταν ἐξαίρεται ἡ πνευματικότης καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ λόγον ἐνέργεια αὐτοῦ. Νοῦς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Εἰμαρμένη ὅταν τονίζεται ἡ ἀναγκαστικὴ, ἀλλὰ καὶ κατὰ πρόνοιαν διακυβέρνησις, τοῦ σύμπαντος. «Χρῦσιππος δύναμιν πνευ-

ματικήν τὴν οὐσίαν τῆς Εἰμαρμένης, φησίν, τάξει τοῦ παντός διοικητικήν». «Εἰμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος ἢ λόγος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοία διοικουμένων»⁽¹⁾.

Ἐξ αὐτοῦ προέρχεται τὸ πᾶν, αὐτὸς διοικεῖ τὸ πᾶν καὶ εἰς αὐτὸν θὰ καταλήξῃ τὸ πᾶν κατὰ τὴν περιοδικὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ κόσμου. Τοῦτο εἶναι ἡ γενικὴ γραμμὴ τῆς Φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ τῆς Θεολογίας τῆς Στοᾶς⁽²⁾. Ὁ Κόσμος εἶναι «λογικός», διότι προέρχεται ἐκ τοῦ Λόγου καὶ διότι ὁ Λόγος κατοικεῖ ἐν αὐτῷ. «Ζῶον ἔμψυχον, νοερόν τε καὶ λογικόν» εἶναι ἡ ὅλη φύσις. Διὰ τοῦτο καὶ παράγει λογικὰ ὄντα. Εἰς τὴν προϋπάρχουσαν ὕλην—ὡς πῦρ ἢ ὡς γενικὴν οὐσίαν—εἰσέρχεται ὁ Λόγος, ὡς τὸ πρῶτον σπέρμα, «ὡς ἐν ὑγρῷ». Δι' αὐτοῦ ἐξελλίσσονται πρῶτον τὰ τέσσαρα στοιχεῖα. Ταῦτα φέροντα πλέον ἐν ἑαυτοῖς τὸ σπέρμα τοῦ Λόγου χρησιμεύουν ὡς βάσις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πάντων. Διὰ κάθε γένος ὑπάρχει ἴδιος σπερματικός λόγος, οἱ δὲ ὅλοι ἐπὶ μέρους σπερματικοὶ λόγοι ἐνυπάρχουν εἰς τὸν γενικὸν Λόγον⁽³⁾. Οὕτω τὰ πάντα προέρχονται ἐκ τοῦ Λόγου καὶ ὁ λόγος διερχόμενος διὰ πάντων κυβερνᾷ τὸ πᾶν ὡς ὁ κυβερνήτης τὸ πλοῖον καὶ ὁ στρατηγὸς τὸν στρατόν⁽⁴⁾. Διότι ἀκριβῶς ὁ θεῖος λόγος κυβερνᾷ τὸ πᾶν δι' αὐστηρᾶς πειθαρχίας καὶ δι' ἀπολύτου ἀνάγκης, ὡς θεὰ εἰμαρμένη, διὰ τοῦτο ἔχομεν καὶ τὴν θαυμαστὴν ὠραιότητα καὶ ἁρμονίαν ἐν τῷ παντί. Ἡ διακυβέρνησις τοῦ λόγου ἐγγυᾶται τὴν καλὴν πορείαν τοῦ κόσμου, εἰς τοῦτο ἐγκεῖται ἡ αἰσιοδοξία τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου.

Ὁ ἄνθρωπος. Ἐὰν οἱ στωικοὶ εἶναι αἰσιόδοξοι ὡς πρὸς τὴν ἁρμονίαν τῆς φύσεως γενικῶς, δὲν φαίνονται καθόλου εὐχαριστημένοι, ὅταν στρέφουν τὴν προσοχὴν αὐτῶν πρὸς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, τὴν κορωνίδα αὐτῆν τοῦ ὅλου κόσμου. Μετὰ τὸν γενικὸν λόγον, ὅστις τόσον ἁρμονικᾶς κυβερνᾷ τὸ πᾶν, παρουσιάζεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν φιλοσόφων, ὡς ἀξία λόγου ὄντοτης, ὡς ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτος καὶ ὁ λογικὸς ἄνθρωπος, ὅστις μόνος κινεῖται ἐλευθέρως μέσα εἰς τὸν ἀπει-

1. Στοβ. Ἐκλογ. I, 79 M. Αὐρηλ. VI, 28 VIII, 23. Πρβλ. E. Zeller μν. ἔρ. III, 1 σελ. 146 ἔ. B. Ἰωαννίδου μν. ἔρ. 24 ἔ.

2. Διὰ τὸν Λόγον ἐν τῇ Στωικῇ φιλοσοφίᾳ, ὅστις ἐπαιζεν σπουδαῖον ρόλον τόσον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν ὅσον καὶ εἰς τὰς διαφόρους θρησκείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ὅστις ἐπέπρωτο νὰ συσχετισθῇ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματευθῶμεν ἐν πλάτει ἐνταῦθα. Ἐν πλήρει συντομίᾳ ἐκθέτομεν τὴν κυρίαν γραμμὴν τῆς Στοᾶς. Παραπέμπομεν δὲ τοὺς βουλομένους εἰς τὰ μνημονευθέντα εἰδικὰ περὶ λόγου ἔργα τῶν : Heinze-Aal-Leisegang-Mühler.

3. Διογ. Λ. VII 134 Arnim I 98 II 1061-1075. Πρβλ. Heinze μ. ἔρ. σελ. 85 Στοβαῖος Ἐκλ. I 16 Σεξτ. πρ. μάθημ. IX, 107 B. Ἰωαννίδου μν. ἔρ. σελ. 39.

4. Ἐν. Sdrakas μν. ἔρ. σελ.

ρον κόσμον τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης. Μόνος ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ σύμπαντι ἀποτελεῖ ἐλευθέραν πνευματικὴν προσωπικότητα. Εἶναι αὐτὸς κράτος ἐν κράτει. Μικρόκοσμος τέλειος καὶ ἀνεξάρτητος μέσα εἰς τὸν μακρόκοσμον, τὸ σύμπαν, μὲ ὅλας τὰς ἀναλογίας. Ὑλὴ καὶ Λόγος ἀποτελοῦν τὸ σύμπαν, λόγος καὶ σῶμα ἀποτελοῦν τὸν ἄνθρωπον. «ὄν γὰρ ἔχει λόγον ὁ μέγας ἡγεμὼν ἐν ἅπαντι τῷ κόσμῳ τοῦτο ἔοικεν καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς τῷ ἀνθρώπῳ» (1). Εἰς τὴν ἀπόλυτον εἰμαρμένην, ἣτις βασιλεύει ἀναγκαστικῶς ἐν πάσῃ τῇ φύσει, μόνον ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑποτάσσεται τυφλῶς. Μόνος ὁ ἄνθρωπος ἀπολαύει ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν ἐξάίρεσιν ἐν τῷ παντί. Διάσωσις τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ περιβάλλοντος ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς εἰμαρμένης ἀφ' ἑτέρου εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας.

Τὰ πάντα μετέχουν τοῦ λόγου, ὅστις διέρχεται διὰ πάντων καὶ τῶν ἀτιμωτάτων ἀκόμη, πλην μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀνήκει ὁ λόγος ὡς καθαρὸς νοῦς. Μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐδόθη ὁ λόγος ὡς ἐνδιάθετος καὶ προφορικός. Κατὰ τὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπ' εὐθείας ἀπόσπασμα τοῦ Διός. Ὁ λόγος ἰδιάζει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς ὅλης ζωῆς καὶ τῶν πράξεων αὐτοῦ. Πᾶν ὅ,τι κατὰ λόγον πράττεται εἶναι ἠθικὸν κατόρθωμα, τὸ δὲ ἐναντίον ἀμαρτία. «Κατορθώματα πάνθ' ὅσα κατὰ λόγον πράσσεται. Πᾶν τὸ παρὰ τὸν λόγον τὸν ὀρθὸν τοῦτο ἀμαρτία ἐστὶ» «λόγος ᾧ τε χρώμεθα πρὸς ἀλλήλους καὶ καθ' ὃν διανοοῦμεθα περὶ ἐκάστου πράγματος, εἰ ἀγαθὸν ἢ κακὸν ἐστὶ καὶ καλὸν ἢ αἰσχρόν» (2).

Μόνος προικισθεὶς ἰδιαιτέρως διὰ τοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἐλευθέρως γὰ ἐπιζητῆ τὸ καλόν, ὅπερ συμπίπτει καὶ πρὸς τὸν γενικὸν σκοπὸν τοῦ κόσμου, τρυτέστιν τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὸν λόγον τοῦ παντός. Σκοπὸς τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου εἶναι μία ἐλευθέρως κατὰ λόγον κίνησις αὐτοῦ μέσα εἰς τὸ εὐρὺ σχέδιον τοῦ παντός, ὅπερ κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ λόγου, ὡς εἰμαρμένης νοουμένου. «Τέλος γίνεται τὸ ἀκολουθῶν τῇ φύσει ζῆν, ὅσπερ ἐστὶν κατὰ τε τὴν αὐτοῦ (τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου ἰδιαιτέραν φύσιν) καὶ κατὰ τὴν τοῦ ὄλου/οὔδεν ἐνεργοῦντος ὧν ἀπαγορεύειν εἴωθεν ὁ νόμος ὁ κοινός, ὅσπερ ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος διὰ πάντων ἐρχόμενος ὁ αὐτὸς ὧν τῷ Διὶ/καθηγεμόνι τῶν ὄντων ὄντι». Διὰ τοῦτο οἱ ὄροι: «κατὰ φύσιν ζῆν... ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν... κατὰ λόγον ζῆν» ἀναφερόμενα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐναλλάσσονται ἐλευθέρως καὶ ση-

1. Διογ. Λ. VII, 186.187. Arnim I, 113 ἐ. II 663 ἐ.
2. Μάρκ. Αὐρ. II, 4.

μαίνουν: κατά τὴν φύσιν ἡμῶν ζῆν—καὶ κατά τὴν γενικὴν τοιαύτην, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀναλογία μακροκόσμου καὶ μικροκόσμου—ἠθικῶς ζῆν, κατά Θεὸν ζῆν (1). Τὴν συμφωνίαν αὐτὴν πρὸς τὸν λόγον τοῦ παντὸς μόνος ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ κόσμῳ καλεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ ἐλευθέρως. Ὅλως ὁ λοιπὸς φυσικὸς κόσμος πράττει τοῦτο ἐξ ἀνάγκης. Ἡ εἰμαρμένη καὶ ὁ Λόγος δίδουν καὶ εἰς ἡμᾶς τὴν φυσικὴν πρὸς ἀρετὴν ροπὴν, καθὼς γνωρίζουν ἡμῖν καὶ τὸ πραγματικὸν ἀγαθόν. Εἰς ἡμᾶς ὅμως ἐναπόκειται τὸ νὰ ὁμολογήσωμεν τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν ἢ νὰ ἀντιταχθῶμεν πρὸς αὐτά. Οὐδεμία ἐκ τῶν ὑλικῶν δυσχερειῶν ἢ κακῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς δὲν πρέπει νὰ κωλύῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς συμφωνίας αὐτοῦ πρὸς τὸν λόγον. Καὶ εἰς τὰς δυσκολωτέρας περιστάσεις καὶ συνθήκας τῆς ζωῆς ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ συγκεντροῦται περισσότερον ἐν ἑαυτῷ καὶ γνωρίζων τὴν θεῖαν φύσιν αὐτοῦ νὰ ἀντλή δύναμιν, νὰ αἴρεται ὑπὲρ τὰς περιστάσεις καὶ ἀνεπηρέαστος νὰ ζῆ μόνον διὰ τὸν Θεὸν του. Τοῦτο εἶναι τὸ ἰδανικὸν τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου. Εὐδαιμονίας ἀπολαμβάνομεν μόνον ὅταν ἀκολουθῶμεν τῷ ἐν ἡμῖν «δαίμονι, συγγενεῖ τε ὄντι καὶ τὴν ὁμοίαν φύσιν ἔχοντι, τῷ τὸν ὅλον κόσμον διοικοῦντι» καὶ οὐχὶ «τῷ χείρονι καὶ ζωῶδει φέρεσθαι ἢ ἄγεσθαι ὑπὸ τοῦ ἀλόγου τε καὶ κακοδαίμονος καὶ ἀθέου τῆς ψυχῆς». Διότι «ἢ πρὸς τὸν λόγον ἀπειθεία ἀμαρτίας ἐστὶ γεννητικὴ». Τότε ἔχομεν ἀνομολογίαν καὶ βίον κακοδαίμονα (2). Πᾶσα ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ ἐν ἡμῖν δαίμονος, πᾶσα ἀσυμφωνία πρὸς τὸν γενικὸν λόγον σημαίνει καὶ ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς φυσικῆς τάξεως καὶ συνεπάγεται καταστροφὴν τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας, διατάραξιν τῆς μεταξὺ φύσεως καὶ ἀτόμου, μεταξὺ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ λόγου ἁρμονικῆς σχέσεως. Ὁ ἄνθρωπος τότε ὑποδουλοῦται εἰς τὰ πάθη, ὑποτάσσεται εἰς τὸν κακὸν δαίμονα, εἰς τὸ ἄρμα τοῦ ὁποίου θὰ ἀκολουθῆ καθ' ὅλον τὸν βίον του. Ὅλως τουναντίον «ὅταν πάντα πράττεται κατά τὴν συμφωνίαν τοῦ παρ' ἐκάστου δαίμονος πρὸς τὴν τοῦ ὅλου διοικητοῦ βούλησιν», «ὅταν οὐδὲν ποιοῦμεν ὧν ἀπαγορεύει ὁ ὀρθὸς λόγος», τότε ἀπολαύομεν εὐδαιμονίας καὶ ἔχομεν τὴν ποθητὴν «εὐροιάν βίου».

Δυστυχῶς ὅμως, παρατηρεῖ ὁ στωικός, ὁ λογικὸς ἄνθρωπος δὲν ζῆ κατά

1. Διογ. Λ. VII, 86—88 Ἐπίκτ. IV, 8, 12. Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγωγὸς I, 13. Β. Ἰωαννίδου μν. ἔρ. σελ. 42.

2. Διογ. Λ. VII 85—88 Ὀδύσσεια XI, 576 Ἐν. Sdrakas μν. ἔρ. σελ. 96.160. 172 ἔ. Ἡ θρησκεία ταυτίζεται πρὸς τὸ ἠθικῶς ἢ κατά λόγον ζῆν. «συζῆν Θεῷ καὶ ἐπεσθε αὐτῷ· συζῆ δὲ θεοῖς, λέγει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ συνεχῶς δεικνύς αὐτοῖς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἀρεσκομένην μὲν τοῖς ἀπνευμομένοις ποιοῦσαν δὲ ὅσα βούλεται ὁ δαίμων, ὃν ἐκάστῳ προστάτην καὶ ἡγεμόνα ὁ Ζεὺς ἔδωκεν, ἀπόσπασμα· ἑαυτοῦ του· οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἐκάστου νοῦς καὶ λόγος». Μάρκ. Αὐρηλ. II. 17. Β. Ἰωάνν. μν. ἔρ. σ. 16. Διὰ τοῦτο ὁ θρησκευτὴν φιλόσοφος Ἐπίκτητος, χρῆθ' Προφήτου καὶ θρησκευτικοῦ διδασκάλου ἐκτελῶν λέγει: «Τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρων χωλός, εἰ μὴ ὑμνεῖν τὸν Θεόν; εἰ γοῦν

λόγον. Μόνος αὐτὸς δημιουργεῖ παραφωνίαν μέσα εἰς τὴν μεγάλην ἄρμονίαν τοῦ παντός. Ὁ ἐν ἡμῖν λόγος οὐδέποτε ἔφθασεν εἰς τὴν τελειότητα, ὥστε νὰ ζῆ ἐν ἄρμονίᾳ πρὸς τὸν θεῖον λόγον. Ἡ σκληρὰ διαπίστωσις ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀκριβῶς ἀνθίσταται πρὸς τὸν θεῖον, τὸν γεν.κὸν λόγον, εἶναι ὁ μεγαλύτερος ψυχικὸς πόνος τῶν στωικῶν. Μόνον οἱ σοφοί, καὶ δὴ ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν, κατώρθωσαν νὰ ζήσουν ἐναρέτως καὶ κατὰ λόγον. Ἐκτὸς τῶν ὀλίγων αὐτῶν σώφρονων ἀνδρῶν μόνον κακία καὶ μανία καὶ διαφθορὰ ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων. «διὰ κακίας πορεύεται (ὁ ἄνθρωπος) πάντα τὸν χρόνον, εἰ δὲ μήγε τὸ πλεῖστον» (1). Οἱ πολλοὶ δυστυχῶς ἔχουν τραπῆ μετὰ πάθους πρὸς τὰ γήινα, «οἱ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδῆν ἔχοντες, οἱ δὲ ἐπὶ κέρδη τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ ἄλλοι δὲ εἰς ἀνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα». Μανία, πλάνη, σφάλματα, ἓνα ἀχαρὶ δρᾶμα εἶναι ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου. Ὅλοι φαίνονται ὅτι μαίνονται «πλὴν τοῦ σοφοῦ, ἓνα δὲ ἢ δύο φῆς γεγονέναι (σοφοῦς), τοὺς δ' ἄλλους δι' ἀφροσύνην ἐπ' ἴσης τοῖς προειρημένοις μεμηνέναι» (2). Καὶ αὐτοὶ λοιπὸν οἱ λεγόμενοι σοφοὶ μαίνονται. Ἀφρόνως ζοῦν τὰ ἔλλογα ὄντα. Ὁ θεῖος λόγος ἀρνεῖται ἑαυτὸν, σταματᾷ ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ ἀκριβῶς εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῶν λογικῶν ὄντων. Τοῦτο εἶναι ὁ μέγας ψυχικὸς πόνος τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου. «Ὅταν μελετᾷ κανεὶς τὸ παράπρονον τοῦ Σενέκα διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἠθικὴν ἀθλιότητα σχηματίζει ἀμέσως τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ Schopenhauer διὰ τὴν κοσμοθεωρίαν του ἠντλησεν ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ» (3). Οἱ αἰσιοδοξότεροι εἰς τὴν φυσικὴν, διὰ τὴν ὠραιότητα τοῦ ὅλου ἀψύχου κόσμου, γίνονται οἱ ἀπαισιοδοξότεροι εἰς τὴν ἠθικὴν, διότι βλέπουν τὴν θεῖαν ὠραιότητα νὰ καταστρέφεται διὰ τῆς ἀπειθαρχίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ κινδυνεύῃ νὰ ναυαγήσῃ ἢ πίστις εἰς τὴν λογικὴν διακυβέρνησιν τοῦ θεοῦ λόγου. Αὐτοὶ ποὺ ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπου τὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἀπάθειαν ἐναντι τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς, δὲν ἠδυνήθησαν οἱ ἴδιοι νὰ ὑποφέρουν τὴν κακίαν καὶ τὴν μανίαν τῶν συνανθρώπων των καὶ τὰς συνεπειὰς αὐτῆς. Τοσοῦτον ἐπόνεσαν, ὥστε ἀπηλπίσθησαν καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ υἱοθετήσουν καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν αὐτοκτονίαν, ὡς μέσον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῆς ἀνυποφόρου κατάστασης πλέον ζωῆς.

ἀηδῶν ἡμῶν, ἐποίουν τὰ τῆς ἀηδόνος... νῦν δὲ λογικὸν εἰμί. ὕμνεῖν με δεῖ τὸν Θεόν. Τοῦτον μου τὸ ἔργον ἐστίν, ποιῶ αὐτὸ οὐδ' ἐγκαταλείψω τὴν τάξιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἂν δίδωται καὶ ὑμᾶς ἐπὶ τὴν αὐτὴν ταύτην ὥδην παρακαλῶ». Ἐπικτητ. Διατριβ. I 16. 20. Εὐγνώμων λατρεία ζητεῖται καὶ οὐχὶ περίεργος μελέτη τῆς φύσεως τῶν θεῶν. Β. Ἰωαννίδου μν. ἔρ. σελ. 16. 29.

1. Διογ. Λ. VII, 91. Ἐπικτ. Ἐγχειρ. 15. Σέξτος: Πρὸς μαθηματικούς IX, 90.

2. Στοβ. φυσικά I, 2. Πλουτάρχου. *Com pot* 14. 1066 β.

3. Heineze μν. ἔρ. σελ. 165 ἐξῆς.

Ἡ Εἰμαρμένη. Καὶ ὅμως, παρὰ τὴν ἀπειθαρχίαν τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου, ὁ λόγος, ὡς «Εἰμαρμένη», κυβερνᾷ μετὰ βεβαιότητος τὸ κόσμον. Ὁ στωικὸς πιστεύει ἀπόλυτα εἰς τὴν θεῖαν διακυβέρνησιν τοῦ παντός. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος κάποτε ὡς ἄτομον δυστροπῆ, τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ κόσμου κατ' οὐδὲν διαταράσσεται. Πρακτικῶς μὲν ὑποστηρίζει ὁ στωικὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, διότι οὕτω ζῆ αὐτὴν ἐν ἑαυτῷ. Αἰσθάνεται μέσα του τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ θεοῦ θελήματος καὶ τῶν ἰδίων ἐπιθυμιῶν. Θεωρητικῶς ὅμως βλέπει ὅτι τὰ πάντα καθορίζει ἡ Εἰμαρμένη. «Πάντα καθ' εἰμαρμένην γίνεται», καὶ ὅσα ἀκόμη φαίνονται ὅτι γίνονται ἐξ ἡμῶν, καὶ αἱ ἀρεταὶ ἀκόμη. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀπειθαρχος ἄνθρωπος εἶναι ἠναγκασμένος ἐν τέλει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν λόγον τοῦ παντός. Εἰς ἡμᾶς μένει μόνον ἡ ἐλευθέρᾳ συγκατάθεσις. «ἡμιδοῦλοι» τῆς εἰμαρμένης δυνάμεθα νὰ χαρακτηρισθῶμεν. Τελικῶς εἴτε ἐκόντες εἴτε ἄκοντες θὰ ἀκολουθήσωμεν αὐτήν, «ὡς ὁ κύων ὁ προσδεδεμένος εἰς τὸ ἄρμα τοῦ κυρίου αὐτοῦ». Θὰ ἀκολουθήσωμεν διὰ τῆς βίας, πλὴν τοῦτο θὰ εἶναι εἰς βᾶρος μας. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἀκολουθήσῃ τις ἐλευθέρως καὶ εὐχαρίστως. Τότε θὰ ἦτο ἐνάρετος, θὰ ἀπετέλει ὄντως ἐξαίρεσιν μεταξὺ ὄλων τῶν λοιπῶν ὄντων τῆς φύσεως. Ἄν ὁ ρεαλιστὴς Ἀριστοτέλης ἀπλῶς διετύπωσεν τὸ ἀπρόσιτον τῆς τελειότητος ἡμῶν, οἱ Στωικοὶ ὡς θρησκευτικώτεροι χαρακτηῖρες προχωροῦν περισσότερο εἰς τὴν παράδοσιν ἑαυτῶν πρὸ τοῦ θεοῦ. Κουρασμένοι ἀπὸ τὴν προσπάθειαν πρὸς λογικὴν σύλληψιν τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεῖον λόγον παραδίδονται μετὰ τὸν Πλάτωνα καὶ Πυθαγόραν τελείως εἰς τὸν Θεὸν τῆς καρδίας καὶ διὰ προσευχῆς ζητοῦν, ὅπως αὐτὸς συμπληρώσῃ ὅ,τι οὗτοι ἀδυνατοῦν. Ζητοῦν, ὅπως αὐτὸς ἐλκύσῃ αὐτοὺς πρὸς ἑαυτόν. Ὅσον σκληρὰ μᾶς παρουσιάζεται ἡ εἰκὼν τῆς βιαίας καὶ κατ' ἀνάγκην ἀκολουθήσεως τοῦ λόγου τοῦ θεωρητικοῦ φιλοσόφου, τόσον ἐξαίσια καὶ ἁρμονικὰ ἐκφράζεται τὸ αὐτὸ ἢ πρὸς τὸν θεῖον λόγον προσευχομένη τοῦ φιλοσόφου ψυχὴ. Ἀπαράμιλλος εἶναι εἰς τοῦτο ἡ προσευχὴ τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου: «Ἐπὶ παντός προχείρου εὐκτέον ταῦτα. Ἄγου δὲ μ' ὦ Ζεῦ καὶ σὺ γ' ἡ πεπρωμένη ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμί διατεταγμένος· ὡς ἔψομαι γ' ἄοκνος (χωρὶς δισταγμούς)· ἦν δὲ γε μὴ θέλω, κακὸς γενόμενος, οὐδὲν ἦτον ἔψομαι». «Σοὶ δὴ πᾶς ὁδε κόσμος ἐλισσόμενος περὶ γαῖαν πείθεται ἢ κεν ἄγης, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σείῳ κρατεῖται». Ἐσὲ ἀκολουθεῖ ὁ ὅλος κόσμος, ὁ περὶ τὴν γῆν στρεφόμενος, καὶ ἐλευθέρως ἀφήνει ἑαυτόν νὰ κυβερνᾶται ὑπὸ σοῦ, προσθέτει ὁ Κλεάνθης εἰς τὸν ὑπέροχον αὐτοῦ ὕμνον πρὸς τὸν Δία, τὸν κραταῖον κυβερνήτην τοῦ σύμπαντος. Μόνον «ὄσοι θνητῶν κακοὶ εἰσὶν» δὲν ἐννοοῦν τὴν θεῖαν αὐτὴν διακυβέρνησιν ὑπὸ τοῦ κοινοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ προσευχὴ τοῦ θρησκευόντος φιλοσόφου συνεχίζει: «ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρε κελαινεφές, ἀρχικέραυνε, ἀνθρώπους ῥύου ἀπεί-

ροσύνης ἀπολυγρῆς, ἦν σὺ πάτερ σκέδασον ψυχῆς ἄπο... ἐπεὶ οὔτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μείζον οὔτε θεοῖς/ἡ κοινὸν αἰεὶ νόμον ἐν δίκη ὑμνεῖν» (1). Μέσα εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν κρύπτεται ὁλόκληρος ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ εὐσεβοῦς καὶ θρησκευόντος φιλοσόφου. Ἡ γνῶσις ὅτι τὰ πάντα κυβερνῶνται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Λόγου ὡς ὑπὸ πατρικῆς προνοίας, ἡ γνῶσις τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου μόνου δυναμένου νὰ ἀρνηθῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ δίψα νὰ ἀκολουθήσῃ Αὐτόν. Μόνοι οἱ ἄνθρωποι ὄντες «γένος» Αὐτοῦ, Αὐτὸν ὀφείλομεν νὰ ἀκολουθῶμεν καὶ νὰ ὑμνῶμεν διὰ παντός. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι διφυῆς καὶ δυστροπεῖ πλὴν ἐκῶν ἢ ἄκων θὰ ἀκολουθήσῃ. Πόσον ὠραῖον ὅμως θὰ ἦτο ἐὰν ἠκολούθει μὲ τὴν θέλησίν του!

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΙΣ

Ἐὰν ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία θεωρηθῆ ὡς ἓνας ἀγὼν αὐτοτελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου—καὶ ὑπῆρξεν ἀκριβῶς τοιοῦτος—ἓνας ἀγὼν ἀποκτήσεως βεβαιότητος περὶ τοῦ ὅλου κόσμου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀφ' ἑτέρου· ἓνας ἀγὼν ἀποκτήσεως μιᾶς ἀσφαλείας θετικῆς, ἐπὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου στηριζομένης καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν μύθων τῆς παραδόσεως, τίθεται τότε εὐλογον τὸ ἐρώτημα: ἐπέτυχεν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία; Μία εἰλικρινὴς ἀπάντησις δὲν θὰ ἦτο οὔτε ἓνα ἀπλοῦν «ναί» οὔτε ἓνα «ὄχι». Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τὸ ἀνθρώπινον κατώρθωσε πολλά. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ σκέψις εὐρίσκετο τότε εἰς τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν παντελῆ τότε ἔλλειψιν τῶν μέσων πρὸς ἔρευναν, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ προσθέσωμεν: ὄχι μόνον πολλά ἀλλὰ καὶ ἀξιοθαύμαστα κατώρθωσεν ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις. Σήμερον, μετὰ δισχιλιετῆ πρόοδον, εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν ἡ φιλοσοφία παρουσίασε νέαν τινὰ ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν δὲν ἐμελέτησαν ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἔθεσαν ὡς πρόβλημα οἱ Ἕλληνας φιλόσοφοι. «Δὲν ὑπάρχει κλάδος ἐπιστήμης σήμερον, ποὺ νὰ μὴ ζητῆ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας». «Οὐδεμία μεταγενεστέρα περίοδος ἐχώρησε ποιοτικῶς πέραν τῶν Σωκράτους, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους», Demprf. Ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι εὐφυῆς ἢ ἀνόητον εἶπον οἱ Ἕλληνες, λέγει ὁ Goethe. «Μαθηταὶ τῆς Ἀκροπόλεως εἴμεθα» λέγει ἕτερος σύγχρονος φιλόσοφος. Διὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὁ ἄνθρωπος ἠλευθερώθη πῶς ἀπὸ τὴν ἀγωνίαν τοῦ ἀγνώστου, ὅπερ ἐπίεζε τὴν ψυχὴν του, ἥτις φύσει ὀρέγεται τοῦ εἰδέναι. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ περιβάλλεται ἀπὸ φόβητρα. Θέλει νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὸ περιβάλλον του. Θέλει νὰ γνωρίζῃ σαφῶς τὴν θέσιν του ἐν τῷ παντί. Θέλει νὰ γνωρίσῃ ἀκόμη τὴν

1. Ἐπίκτ. Ἐγχειρ. 78. Στοβ. Ἐκλ. I, 21. E. Sdrakas μν. ἐρ. σελ. 161.

θέσιν του ἔναντι τοῦ Θεοῦ, τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ παντός. Διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ πολυχρονίου ἐρεύνης κατώρθωσε τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα νὰ σχηματίσῃ μίαν δυνατὴν γενικὴν ἰδέαν περὶ τοῦ παντός—Τὸ πλήρες οὐδὲς συνέλαβεν ἢ πρόκειται νὰ συλλάβῃ ποτέ—Ἐλαβε συνείδησιν τοῦ περὶ ἡμᾶς κόσμου, τὴν ὠραιότητα καὶ βεβαιότητα τοῦ ὁποίου εὔρεν ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτοῦ πρὸς τὸ αἰώνιον καὶ τὸ θεῖον. Ἀπέκτησε συνείδησιν περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς εἰδικῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Συνέλαβε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐν ἀγάπῃ καὶ φιλίᾳ κοινωνικῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς ὠραιοποίησιν τῆς ζωῆς. Διεπίστωσε περαιτέρω τὴν ἰδιάζουσαν φορὰν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, καίτοι ἄγνωστον καθ' ἑαυτόν καὶ ἀσύλληπτον λογικῶς διὰ τὸν ἀνθρώπον. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐπικοινωνία πρὸς αὐτὸν ὑψώθη ὡς τὸ μόνον ἰδανικὸν τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου. Ἐκεῖ μόνον θὰ εὔρη τὴν λύτρωσιν τῆς φλεγομένης ψυχῆς αὐτοῦ, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ἡ φύσις ὀλοκληρὸς πρὸς Ἐκεῖνον εἶναι προσανατολισμένη, ὡς ἐξ ἔρωτος.

Πάντα ταῦτα, ὡς ἰδιαίτεροι κατακτήσεις τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἔδωσαν ἀσφαλῶς μίαν πληρότητα εἰς τὸν ἀνθρώπον καὶ θὰ ἀποτελοῦν πάντοτε τὸ κύριον γνῶρισμα τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου—ἐφ' ὅσον φυσικὰ ὁ πολιτισμὸς θὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὸν ὀλοκληρωμένον πνευματικὸν ἀνθρώπον καὶ οὐχὶ εἰς τεχνικὰς τινὰς μόνον ἐπιτεύξεις ἐν τῇ ζωῇ ἢ εἰς ὠρισμένας ἀβεβαίας ἀπολαύσεις καὶ τιμάς. Διὰ τοῦτο καὶ θὰ μένῃ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὁ αἰώνιος διδάσκαλος καὶ ὁδηγὸς τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὸ ὠραῖον καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ θεῖον. Θὰ ὁδηγῇ τὰς ψυχὰς εἰς ὑποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς θρησκείας τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς Ἀληθείας. «Μεταξὺ τῶν προδρόμων τοῦ Χριστιανισμοῦ αὕτη θὰ κατέχη τὴν πρώτην θέσιν. Ὁ Μεσαίων παρ' αὐτῇ ἐμαθήτευσε καὶ οἱ νεώτεροι χρόνοι ἤρχισαν τὴν πρόοδον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν αὐτῆς. Ὅσον αὐτοτελῶς καὶ ἐὰν βαδίζῃ ἀπὸ τότε τὸ σκεπτόμενον πνεῦμα, θὰ στρέφεται πάντοτε μετ' εὐχαριστήσεως πρὸς τὰς ἀστειρεύτους αὐτὰς πηγὰς τῆς ἀρχαιότητος, ὡσάκισ ποθεῖ μίαν ἀναζωογόνησιν πνευματικὴν. Αἱ θεωρίαι ἔχουν σήμερον εὐρυνθῆ, αἱ ἠθικαὶ καὶ μεταφυσικαὶ ἔννοιαι ἔχουν μεταβληθῆ, ἡ ἐπιστήμη ἠρεύνησε τὴν περιοχὴν τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος ἐκτενέστερον καὶ βαθύτερον ἢ οἱ Ἕλληνες, πλὴν ἡ καθαρότης τῆς παρατηρητικότητος, ἡ ἐνότης τοῦ φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος, ἡ ἀνεπιφύλακτος ὑπόταξις τῶν ἀτόμων εἰς τὰς βασικὰς τῆς φιλοσοφίας ἀρχάς, ἰδιότητες αἰτινὲς χαρακτηρίζουν τοὺς φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὴν πλειονότητα αὐτῶν, θὰ μένουν δι' ἡμᾶς πάντοτε ἀντικείμενον θαυμασμοῦ καὶ πρότυπον πρὸς μίμησιν» λέγει ὁ Zeller (1), κλείων τὸ κλασσικὸν ἔργον αὐτοῦ «Philosophie der Griechen».

1. Ed. Zeller μν. ἔρ. III, 2. σελ. 930.

Ἡ Ἀβεβαιότης. Τὴν ὄντως λαμπρὰν αὐτὴν εἰκόνα τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς ἀνθρώπινον κατόρθωμα, ἔρχεται νὰ ἐπισκιάσῃ ἀρκετὰ ἡ ἔλλειψις τῆς βεβαιότητος. Ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα εἶδομεν τοὺς κλονισμούς, οὓς ὑπέστη ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις ἐν τῇ προσπαθείᾳ της, ὅπως σχηματίσῃ μίαν ιδέαν περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Οἱ ὑλισταὶ ἀμφιβάλλουν διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ δύνανται καὶ νὰ ἀποδείξουν τὸ αὐθύπαρκτον τοῦ αἰεὶ μεταβαλλομένου καὶ ρέοντος κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ βεβαιώσουν τὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου γενικῶς—τοῦτο θὰ μένη πάντοτε τὸ πλέον αὐθαίρετον δόγμα τῶν ἐλευθεριαζόντων ἀρνητῶν. Οἱ ἰδεαλισταὶ βλέπουν τὴν πραγματικότητα μόνον εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς καρδίας αὐτῶν, χωρὶς ὅμως νὰ δύνανται καὶ οὗτοι νὰ συλλάβουν πλήρως διὰ τοῦ νοῦ τοῦτο, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον δύνανται νὰ ἐκφραστοῦν αὐτὸ τοῖς πολλοῖς—τοῦτο εἶναι ἡ αἰώνιος δυσχέρεια τῆς μεταδόσεως τῶν πνευματικῶν, ὑπερεμπειρικῶν ὄντων. Δὲν δύνανται ἐπίσης οἱ ἰδεαλισταὶ νὰ ἀρνηθοῦν καὶ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ζοῦν καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ ὁποίου ζητοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀναφέροντες αὐτὸν πρὸς τὸν πνευματικὸν κόσμον, τὸν μόνον ἀληθῆ καὶ πραγματικόν. Οἱ πάντες προσφέρουν κάτι καὶ οἱ πάντες ἀφήνουν κενὰ καὶ ἐρωτήματα ποὺ θὰ ἀπασχολοῦν διαρκῶς τὴν ζητοῦσαν ψυχὴν. Οἱ ὑλισταὶ ἄφησαν ἀνεξήγητον τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Ὁ Πλάτων, κύριος ἐκπρόσωπος τῶν ἰδεαλιστῶν, ἄφησε πολλὰ τὰ κενὰ ἀπὸ τῆς ἀποδεικτικῆς πλευρᾶς, διότι ἐβάδισε κατὰ κανόνα μὲ τὴν καρδίαν—καίτοι ὁ ἴδιος ἐζήτηε τὴν ἀκριβῆ ἀνάλυσιν καὶ ἐμβάθυνσιν εἰς πάντα. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχων πλέον ὀπισθεν αὐτοῦ τὸν Πλάτωνα, χωρεῖ μὲ ἐκπληκτικὴν ὀξύνοϊαν εἰς λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν καὶ ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῶν πάντων. Ζητεῖ πάσῃ θυσίᾳ νὰ περισώσῃ τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, τοῦ τελικοῦ καὶ ἠθικοῦ τοιοῦτου. Πρὸς βεβαίαν ὅμως κατανόησιν καὶ ἐγγύησιν τῆς πραγματικότητος τῶν μεταβλητῶν ὄντων συλλαμβάνει τὸ Πρῶτον Κινοῦν Ἀκίνητον ἔξω τοῦ κόσμου τούτου. Ὅλως διάφορον αὐτοῦ καὶ εἰς οὐδεμίαν σχέσιν πραγματικὴν ἐρχόμενον πρὸς αὐτόν, ὡς τὸν ἀπόλυτον Νοῦν. Δέχεται τοῦτο δογματικῶς, καθ' ὅσον ὑπέρκειται πάσης λογικῆς ἀποδείξεως. Ἀναπόδεικτον ἀφίνει πάλιν λογικῶς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς καθαροῦ νοῦ πρὸς τὸν Θεόν. Δέχεται τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς βάσιν τῆς ἀρετῆς καὶ δὴ ὡς ἐλευθέρως ἀναζητήσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν, αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ζητήσῃ καὶ νὰ ἀποδείξῃ τοῦτο λογικῶς—ὅπως δὲν ἀπέδειξε καὶ τὴν γενικὴν ἔλξιν τῶν πάντων πρὸς τὸ Πρῶτον Κινοῦν. Μόνον κατὰ τὴν περὶ «μορφῆς» θεωρίαν αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ μαντεύσωμεν, ὅτι τὴν ἐνδόμυχον ροπὴν ἡμῶν πρὸς ἠθικὴν—λείωσιν ἐκλαμβάνει ὡς φυσικὴν ἡμῶν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ροπὴν. Ἐκ δὲ τοῦ

«ύλικού», ὅπερ ἐνυπάρχει εἰς ὅλα τὰ φυσικά ὄντα ὡς «τὸ δυνάμει», δυνάμεθα νὰ μαντεύσωμεν τὴν ἀρνητικὴν ἐνέργειαν τοῦ σώματος ἡμῶν, δι' ἧς κωλύεται ἡ ἀπρόσκοπτος φορὰ ἡμῶν πρὸς τὸ ὕψιστον ποθητὸν ἀγαθόν. Ἡ Στοὰ διαδεχομένη τοὺς δύο μεγάλους ἔχει πρὸ αὐτῆς τὰ μεγάλα προβλήματα κατὰ πολὺ διαφωτισμένα. Καὶ ὅμως αὐτὴ συναντᾷ τὰς μεγαλύτερας δυσκολίας εἰς τὴν ἔρευναν. Δυστυχῶς «ὅσον περισσότερον προχωρεῖ ἡ μία γενεὰ εἰς τὴν ἔρευναν τόσον περισσότερα ἀνακύπτουν τὰ προβλήματα διὰ τὴν ἐπερχομένην τοιαύτην», λέγει ὁ Λούθηρος. Ἡ φιλοσοφία ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ πλήρες νόημα τῆς ζωῆς. Τοῦτο ὅμως, ἐν τῇ ἀπολύτῳ τελειότητι αὐτοῦ, κεῖται ἔξω τοῦ πεπερασμένου ἡμῶν νοῦ. Ἐξω τόπου καὶ χρόνου. Διὰ τοῦτο συνήθως αἱ περὶ τούτου συλλήψεις τῶν μεγάλων ἐκλαμβάνονται ὡς «οὐτοπία». Ἡ φιλοσοφία τῆς Στοᾶς ἐντοπίζεται πλέον εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἰδίως εἰς τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, ὅπερ λαμβάνει καθαρῶς θρησκευτικὸν χαρακτήρα. Εἰδικώτερον ἀπασχολεῖ αὐτὴν τὸ μυστήριον ποὺ καλύπτει τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν περὶ ἑαυτὸν κόσμον καὶ πρὸς τὸν Θεόν. Εἰς τὴν Στοάν ἔπεσεν ὁ κλῆρος νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ μεγαλύτερον, μέχρι σήμερον ἀκόμη, φιλοσοφικῶς ἄλυτον πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχει ἐλευθερία τις διὰ τὸν ἄνθρωπον ἢ ὁ Λόγος τοῦ παντός, ὡς αὐστηρὰ Εἰμαρμένη, κατευθύνει βιαίως καὶ κατ' ἀνάγκην τὴν ζωὴν τοῦ πνευματικῶς ἀνθρώπου; Ἡ κριτικὴ κατέκρινεν αὐτὴν, ὡς κατελθοῦσαν εἰς γελοίους συλλογισμοὺς προκειμένου νὰ καθορίσῃ τὰς σχέσεις αὐτάς.⁽¹⁾ Τοιαύτας ἐπικρίσεις ὅμως δὲν θὰ ἐξεφέραμεν, ἐὰν πραγματικῶς μέσα μας εἶχον ἐγερθῆ ὡς σκληρὰ πραγματικότης τὰ μεγάλα αὐτὰ ἐρωτήματα. Ἡ ψυχὴ ἦτις ἐδέχθη τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν δύναται πλέον νὰ ἰκανοποιηθῆ μὲ ἓνα ἀνάξιον δι' ἑαυτὴν παραμερισμὸν τούτων, ὡς δῆθεν ἀκατανοήτων, ὡς ὑπὲρ λόγον κειμένων προβλημάτων. Διὰ τὴν ψυχὴν ποὺ ἐδέχθη τὸ ἐρώτημα, δὲν δύναται πλέον νὰ ὑπάρξῃ ἐρώτημα ἀκατανόητον, μὴ δεχόμενον λύσιν τινὰ ἰκανοποιούσαν τὴν ἐρωτῶσαν ψυχὴν. Περισσότερον ἀκατανόητον μένει διὰ τὴν τοιαύτην ψυχὴν τὸ δυνατὸν τοῦ ἀκατανοήτου ἐνὸς ὑπ' αὐτῆς τεθέντος προβλήματος—Ἄσχετον ἐὰν διὰ τὴν ἀπάντησιν πρέπει νὰ συνεργασθοῦν πολλαὶ ψυχαὶ ὁμοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ παρομικροτέρα λογικὴ λύσις ἐνὸς προβλήματος εἶναι διὰ τὴν διψῶσαν ψυχὴν ἀρκούντως ἰκανοποιητικὴ καὶ φέρει χαρακτήρα λυτρωτικόν—καίτοι γελοία διὰ τοὺς ἀδιαφόρους. Μὲ τὴν πεποίθησιν αὐτὴν βαδίζουσα ἡ Στοὰ κατώρθωσε τὸ κατ' αὐτὴν νὰ περισώσῃ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἀνθρώπου πλήρως ἀπέναντι τοῦ λοιποῦ κόσμου καὶ τῶν τυχῶν τῆς ζωῆς, σχετικῶς δὲ ἐναντι τῆς Εἰμαρμένης, τοῦ θείου Λόγου.

1. Heize μν. ἐρ. σελ. 137 καὶ ἐξῆς.

ὄντως ἐξαίρετόν τι ἐν τῷ κόσμῳ ὁ ἄνθρωπος. Λογικὴ προσωπικότης ἀνεξάρτητος πάντων. Καὶ εἰς τὸν Λόγον ἀκόμη δύναται νὰ εἶπῃ τὸ «ὄχι» του. «Ὁ Θεὸς κρατεῖ τὴν ἀναπνοὴν αὐτοῦ ἵνα ἡμεῖς γίνωμεν» ἐλεύθεροι ὅ,τι ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς ἡ φύσις ἡμῶν (1), νὰ γίνωμεν θεῖοι, υἱοὶ Θεοῦ.

Ὁ Θάνατος. Ὁλην τὴν ἀθλιότητα τοῦ βίου, τὸ φυσικὸν κακὸν ποὺ βασανίζει τὸν ἄνθρωπον, τὴν κακίαν καὶ τὴν μανίαν τῶν συνανθρώπων, τὴν τυραννίαν τῶν ἰδίων παθῶν, εἶναι δυνατόν νὰ τὰ δαμάσῃ ὁ σῶφρων ἄνθρωπος.

Δύναται τουλάχιστον ὁ φιλόσοφος νὰ ὑπερνικήσῃ πάντα ταῦτα ζῶν κατὰ λόγον. Ἐλεύθερος παθῶν, καινὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος, ἔχων ἐστραμμένον πάντα τὸν νοῦν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ εἰς τὸν Λόγον ἀκόμη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς δύναται ὁ «κακὸς» νὰ λέγῃ τὸ ὄχι του. Ἐκεῖνο ὅμως εἰς τὸ ὅποιον προσκρούομεν οἱ πάντες, εἶναι ὁ θάνατος. Τὸν θάνατον οὐδεὶς δύναται νὰ νικήσῃ. Ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ τὸν ἀγνοήσῃ. Τί κρύπτεται ὀπίσω ἀπὸ τὸν θάνατον διὰ τὸν φιλοσοφοῦντα περὶ ζωῆς ἄνθρωπον; Ἐρώτημα ποὺ ἀπησχόλησε τοὺς πάντας, καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ἠθέλησαν ποτὲ νὰ ἐπιληφθοῦν σοβαρῶς τοῦ προβλήματος. Ἐρώτημα τῆς ψυχῆς, εἰς τὸ ὅποιον ἐναυάγησε καὶ θάναυαγῆ κάθε ἀνθρωπίνη σκέψις, ποὺ χωρεῖ χωρὶς τὴν βοήθειαν τοῦ φωτὸς τῆς πίστεως. Ὅσον δύσκολος εἶναι ἡ ἀπάντησις τόσον σκληρότερα εἶναι ἡ πραγματικότης τοῦ δικαίου τοῦ ἐρωτήματος. Ὅσον θέλομεν νὰ ἀποφύγωμεν τὴν ἐρώτησιν τόσον περισσότερο μᾶς ἐνοχλεῖ ἡ σκληρὰ πραγματικότης τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος φέρει αὐθαιρέτως τὸ τέλος εἰς κάθε ἀνθρωπίνην προσπάθειαν εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, καλὴν ἢ κακὴν. Ὁ θεῖος ἄνθρωπος πρὸ αὐτοῦ κάμπτεται. Καὶ τὰ πλούτη καὶ αἱ τιμαὶ καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ αἱ οἰκογένειαι καὶ αὕτῃ ἡ φιλοσοφία, τὸ ὕψιστον αὐτὸ ἀγαθὸν τοῦ φιλοσόφου, χάνουν πᾶσαν ἀξίαν πρὸ τοῦ θανάτου. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἠθέλησε νὰ γνωρίσῃ τὰ πάντα, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν ὄντων, διὰ τοῦ θανάτου, δὲν γνωρίζει αὐτὸς ποῦ πηγαίνει. Μεταβαίνει εἰς τὸ μηδέν; Ἴσως ἦτο τοῦτο παρήγορον—πολλοὶ ἐζήτησαν τὸν μηδενισμόν, διὰ νὰ παρηγορήσουν τὸν ἄνθρωπον πρὸ τῆς ἀγωνίας του διὰ τὸ ἄγνωστον. Πλὴν ποῖον τότε νόημα τῆς ζωῆς;— ἄλλο ἐρώτημα ποὺ βασανίζει τὸν λογικὸν ἄνθρωπον. Διὰ τί ἡ ἠθικὴ τελειοποίησις διὰ τῆς φιλοσοφίας; Διὰ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν μήπως; Διὰ τὴν οἰκογένειαν; Διὰ τὴν διαιώνισιν τοῦ γένους; Καὶ πρὸς τί ἡ οἰκογένεια; διερωτᾶται εὐλόγως ὁ ἀνήσυχος Τολστόϊ. Διὰ νὰ φέρωμεν ψυχὰς πρὸς βασανισμόν; ἐφ' ὅσον ἡ ζωὴ πλέον δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὴν εὐχάρι-

1. Demrié μν. ἐρ. 198,

στος. Τοῦτο δὲ εἶναι ἡ σκληρὰ διαπίστωσις ὅλων τῶν φιλοσόφων. Πρὸς τί ἡ διαιώνισις τῆς ζωῆς, ὅταν αὕτη δὲν ἔχει νόημα δι' ἑαυτήν; "Ὅλα χάνουν τὸ νόημά των, ἐὰν ἡ πλάξ τοῦ τάφου σταματᾷ αὐθαιρέτως κάθε σκοπὸν διὰ τὸ ἀγωνιζόμενον ἄτομον. «Ἐλεεινότεροι πάντων ἀνθρώπων ἐσμέν, εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἐν Χριστῷ ἠλπικότες ἐσμέν μόνον», λέλει ὁ Ἄπ. Παῦλος (Α' Κορινθ. 15, 19). Μεταβαίνομεν πρὸς τιμωρίαν; Τὸ τοιοῦτον θὰ ἦτο φοβερόν! Πρὸς μετεμψύχωσιν; ἐκπύρωσιν; περιοδικὸν ἐκμηδενισμόν; Οὐδεὶς εἶδε σαφῶς, ἀλλὰ καὶ κατ' οὐδὲν καλυτερεύουν τὴν κατάστασιν αἱ ὑποθέσεις αὐταί. Ἀπλῶς μία εἰς χρόνον παράτασις τῆς φοβερᾶς ἀβεβαιότητος ἐπιτυγχάνεται δι' αὐτῶν. Οἱ πολλοὶ μισοῦν τὴν μετεμψύχωσιν, ὡς σκληρὰν τιμωρίαν. Μᾶς ἐπαναφέρει αὕτη εἰς τὴν ἀνυπόφορον ταύτην ζωὴν, ἴσως καὶ εἰς χειροτέραν ἀκόμη κατάστασιν. Οὐδεὶς ἠρνήθη, ὅτι ἡ ζωὴ αὕτη ἔχει πικρίας. Μεταβαίνομεν μήπως πρὸς ἀμοιβήν; Τοῦτο εἶναι ὁ εὐγενὴς πόθος ὅλων. Ὀλίγοι ὅμως ἠδυνήθησαν νὰ συλλάβουν τι τὸ τοιοῦτον. Διὰ τὸν Ὅμηρον αἱ ψυχαὶ φέρονται εἰς τὸν Ἄδην ὡς τινες σκιαί, ἀναιμικὰ ὁμοιώματα ἀνθρώπου. Ἡ ζωὴ ὑπὸ τὸν ἥλιον θεωρεῖται πολὺ ὠραιότερα (1). Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων πιστεύουν εἰς μετάβασιν εἰς ἄλλην ζωὴν, εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον τὸν ἰδεῶν. Πλὴν καὶ αὐτοὶ ὄχι σαφῶς. Καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει ὁ φόβος τῆς μετεμψυχώσεως, τουλάχιστον ἀνὰ δέκα χιλιάδας ἔτη. Διὰ τὴν φιλοσοφίαν μένουν πάντα ἀπρόσιτα τὰ πέραν τοῦ τάφου· ὡς ἔξω τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ κείμενα, ταῦτα ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὴν πιστεύουσαν καρδίαν. Ἡ καρδία πολλάκις διαισθάνεται κάτι, μὰ καὶ ὁ νοῦς θέλει τὴν ἱκανοποίησίν του. Σκληρὸν δὲ γίνεται τὸ ψυχικὸν δράμα, ὅταν δὲν ὑπάρχη ὁμοφωνία καρδίας καὶ νοῦ. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀναφαίρετον μεγαλεῖον μόνης τῆς πίστεως.

Ὁ Ἀριστοτέλης, κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος τῆς λογικῆς, εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δὲν μᾶς δίδει οὐδεμίαν λογικὴν ἀπάντησιν. Μὲ τοὺς περὶ ποιητικοῦ νοῦ συλλογισμοὺς του ἀφήνει μόνον νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιζήσῃ ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον. Ὁ ποιητικὸς νοῦς δὲν ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον κόσμον τῶν φθειρομένων. Ἔρχεται «θύραθεν», εἶναι θεῖος, ἀθάνατος, ἀίδιος. Ὁ νοῦς ὅμως εἶναι ἡ κυρία οὐσία τοῦ εἶναι μας. Ἄρα δυνατὴ ἡ ἐπιβίωσις καὶ μετὰ θάνατον. Ποῦ ὅμως πορευόμεθα; οὐδὲν διδάσκει. Διὰ τοῦ «θύραθεν ὁ νοῦς» ἐκλείσεν ὁ ρεαλιστῆς τὴν θύραν πάσης περαιτέρω ἐρεύνης. Ἡ ψυχὴ του δὲν εὐκαιρεῖ νὰ ἀσχοληθῇ περισσότερον περὶ τὸ θέμα. Τὸν ἐλκύουν περισσότερον τὰ φυσικά, ἢ παροῦσα ζωὴ. Θέλει νὰ περιγράψῃ λεπτομερῶς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις αὐτῆς.

Ἡ Στοά, ἥτις διεξάγει ἰδιαίτερον ἀγῶνα διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀν-

1. Rodhe μν. ἐρ. σελ. 7 ἐ. Περιγράφονται αἱ νοσταλγίαι ἐνὸς παραδεισίου,

θρώπου, συλλαμβάνει πως τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ψυχῆς, πλὴν καὶ αὐτὴ οὐδὲν τὸ σαφές. Δὲν δύναται νὰ νοήσῃ τὸ ἄμεσον σβύσιμον καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὡς συμβαίνει τοῦτο μὲ τὰ λοιπὰ ὄντα. Ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἐπιζήσῃ, ἔστω καὶ διὰ μίαν ὠρισμένην περίοδον. Καὶ λέγει μὲν ὁ Σενέκας, ὅτι ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου, ἦν ὡς τελευταίαν φοβούμεθα, εἶναι τὰ γενέθλια τῆς αἰωνιότητος, πλὴν καὶ τοῦτο ἰσχύει δι' ὠρισμένους καὶ δι' ὠρισμένην περίοδον. Μετὰ τὴν περίοδον αὐτὴν θὰ ἀναλυθοῦν πᾶσαι αἱ ψυχαὶ εἰς τὸν λόγον τοῦ παντός διὰ τῆς ἐκπυρώσεως (1). Ὡστε ἡ ἀγωνία πρὸ τοῦ θανάτου, ὡς τῆς ἐκμηδενίσεως, μένει καὶ πάλιν, μόνον ἐπ' ὀλίγον καὶ δι' ὀλίγους ἀναβληθεῖσα. Ὅποια ἡ περίοδος αὐτὴ καὶ ὅποιαν τύχην θὰ ἔχῃ μετ' αὐτὴν ἡ ψυχὴ, οὐδεὶς δύναται λογικῶς νὰ συλλάβῃ. Ἕνα γενικὸν σβύσιμον, νιρβάννα μᾶλλον.

Ὁ περισσότερον θρησκευῶν Σωκράτης, μὲ τὴν πεποίθησιν τῆς ἐπιβιώσεως, θέτει ὡς σκοπὸν τῆς ζωῆς τὴν δι' ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας ἐξάγεισιν καὶ προπαρασκευῆν τῆς ψυχῆς διὰ τὴν ὀριστικὴν αὐτῆς μετάβασιν εἰς τὸν κόσμον τῶν Ἰδεῶν, εἰς τὸν Θεόν. Ἡ ζωὴ μας εἶναι μία προπαρασκευαστικὴ περίοδος, ὅπως καταστῶμεν ἄξιοι διὰ τὸν κόσμον τῶν θεῶν καὶ τῶν ἁγίων. Οὐδεὶς δὲ ἐπιτρέπεται νὰ παραβιάσῃ τὴν ὥραν ἐκείνην, καθ' ἣν ὁ Θεὸς μόνος θὰ ἐπιφέρῃ τὴν διάλυσιν σώματος καὶ ψυχῆς. Πλὴν ἀποδείξεις λογικὰς, ὅ,τι ζητεῖ κυρίως ὁ λόγος τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου πρὸς πειθῶ, δὲν δύναται νὰ φέρῃ πρὸς ταῦτα ὁ φιλόσοφος. Ἀπλῶς μερικὰς παραδεδεδυμένας θεωρίας μεταχειρίζεται, οὐχὶ ἵνα ἀποδείξῃ, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ πείσῃ ἑαυτὸν πρῶτον καὶ εἰ δυνατόν καὶ τοὺς ἀκροατὰς του. Ἀποδείξεις περὶ τούτων πρέπει νὰ λάβῃ εἰς ἕκαστος ἐξ ἰδίας πείρας μόνον. Ἡ μᾶλλον ὅταν ἡ πέραν τοῦ νοῦ χωροῦσα καρδιά πεισθῇ, ὅτι μεταβαίνομεν πρὸς τὸν ποθητόν, τότε θὰ πεισθῶμεν καὶ εἰς τὰς ἀσθενεῖς τοῦ λόγου ἡμῶν ἀποδείξεις μας. Αἱ ἀποδείξεις μας θὰ εἶναι πάντοτε σχετικαὶ καὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰς κατακτήσεις τῆς καρδίας μας, ἐξ ἧς καὶ τὰ μεγάλα ἐρωτήματα γεννῶνται. Ἡ ἀβεβαιότης αὐτῆς περὶ τῆς τύχης τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον ἐπέφερε σύγχυσιν τόσον εἰς τὴν Στοᾶν ὅσον καὶ εἰς ὅλους τοὺς φιλοσόφους ποὺ ἠθέλησαν νὰ ἐπιληφθοῦν σοβαρῶς τοῦ ζητήματος τούτου. Οἱ φιλόσοφοι, οἵτινες ἔπρεπε νὰ εἶναι μέχρι τέλους ὀδηγοὶ τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συνήντησαν τὸ ὀριστικὸν ναυάγιον. Ἡ ἀβεβαιότης περὶ τῆς ἀθανασίας τοῦ ἀνθρώπου θέτει ἀμέσως ἐν ἀμφιβόλῳ καὶ τὴν σημασίαν τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Πλὴν δι' αὐτὴν τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἠσκήθη ὀλόκληρος ἡ φιλοσοφία.

1. Σενέκας. Ἐπιστ. 102, 20 Παρβλ. Β. Ἰωαννίδου μν. ἔρ. σελ. 198. Μάρ. Αὐρήλ. 12, 36, ὅπου ὁ φιλόσοφος ἀδιαφορεῖ τελείως διὰ τὴν μετὰ θάνατον τύχην.